

УДК (UDC) 94 [323.13+316.647.6 (=161.2)] 821.161.2.09 Шев"1972"
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.4\(48\).756](https://doi.org/10.33782/eminak2024.4(48).756)

COMMEMORATION OF TARAS SHEVCHENKO ON MAY 22, 1972, AT THE HEIGHT OF GENERAL POGROM OF UKRAINIAN DISSIDENTS

Bohdan Paska

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

e-mail: bohdan.paska@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to provide a comprehensive and in-depth analysis of the dissident action to commemorate Taras Shevchenko on May 22, 1972, in the context of the general intensification of government pressure on the Ukrainian national movement.

The scientific novelty. Based on previously classified documentation of the Committee for State Security and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the analysis of the phenomenon of Shevchenko commemoration actions of Ukrainian dissidents as a method of struggle against the Soviet regime's policies is improved. The preparation of the dissident environment for the action in 1972 and preventive measures taken by the authorities are studied for the first time; the course of the commemoration of Kobzar and the reaction of the regime's security forces are clarified; the repressions against the participants of Shevchenko commemoration action and their subsequent impact on the situation of the Ukrainian dissident movement are analyzed.

Conclusions. In the 1960s and early 1970s, the annual commemoration of T. Shevchenko on May 22 by the representatives of the dissident community and nationally conscious citizens played the role of an important symbol of the movement of resistance to the national policy of the Soviet regime, aimed at the Russification of Ukrainians. After the arrests of January 1972, some of the participants in the Ukrainian dissident movement decided not to abandon the tradition of commemoration. In May 1972, the security forces of the Soviet regime performed thorough preventive work to disallow Shevchenko commemoration action. Despite the actions of the authorities, on May 22, 1972, a reasonably crowded rally with the participation of at least 150 people was held near the monument to Kobzar in Kyiv; it was accompanied by laying flowers, singing Ukrainian songs, and demonstrative disobedience to the militia. Representatives of the security forces harshly broke up the dissident rally, detaining over 70 people.

In the following weeks and months, the authorities intensified their ideological campaign against 'Ukrainian bourgeois nationalism,' and KGB officers conducted secret work to identify the participants of the action and 'operatively check' them. The regime sought to intimidate representatives of the dissident environment and prevent their influence from spreading to the younger generation of Ukrainians. The actions of the KGB and the militia were part of the general increase in pressure on the Ukrainian dissident movement during the 'general pogrom' and they were aimed at completely suppressing the public activity of nationally conscious citizens. Indifferent Ukrainians still managed to hold Shevchenko commemoration action in 1972, even in the face of increased repressive pressure. However, the brutal crackdown of the rally resulted in the actual cessation of the dissident tradition of honoring the memory of Kobzar in the following years and decades.

Keywords: Ukrainian dissident movement, Taras Shevchenko, Soviet regime, Committee for State Security, repressions

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 22 ТРАВНЯ 1972 Р. У РОЗПАЛ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСТВА

Богдан Паска

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна)

e-mail: bohdan.paska@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – комплексний і всебічний аналіз дисидентської акції щодо вшанування пам'яті Тараса Шевченка 22 травня 1972 р. у контексті загального посилення владного тиску на український національний рух.

Наукова новизна. На основі раніше засекреченої документації Комітету державної безпеки та Центрального комітету Комуністичної партії України удосконалено аналіз феномену шевченківських акцій українських дисидентів як методу боротьби проти політики радянського режиму. Вперше вивчено підготовку дисидентського середовища до акції у 1972 р. та профілактичні заходи з боку влади; з'ясовано хід самого вшанування пам'яті Кобзаря та реакцію силових структур режиму; проаналізовано репресії проти учасників шевченківської акції та їх подальший вплив на становище українського дисидентського руху.

Висновки. Щорічні вшанування пам'яті Т. Шевченка 22 травня представниками дисидентського середовища та національно свідомими громадянами у 1960-х – на початку 1970-х рр. відігравали роль важливого символу руху спротиву національній політиці радянського режиму, спрямованої на зросійщення українців. Після січневих арештів 1972 р. у середовищі українського дисидентського руху окремі його учасники вирішили не відмовлятися від цієї традиції. Силкові структури радянського режиму в травні 1972 р. провели ретельну профілактичну роботу для недопущення шевченківської акції. Незважаючи на дії влади, 22 травня 1972 р. біля пам'ятника Кобзарю в Києві відбувся досить велелюдний мітинг за участю як мінімум 150 осіб, який супроводжувався покладанням квітів, співанням українських пісень і демонстративною непокорю міліції. Представники силових структур жорстко розігнали дисидентську демонстрацію, затримавши більше 70-ти осіб.

У наступні тижні та місяці влада посилила ідеологічну кампанію проти «українського буржуазного націоналізму», а працівники КДБ провели таємну роботу щодо виявлення учасників акції та їх «оперативної перевірки». Режим прагнув залякати представників дисидентського середовища, не допустити поширення їх впливу на молоде покоління українців. Дії КДБ і міліції були складовою загального посилення тиску на український дисидентський рух у часи «генерального погрому», мали на меті повне придушення громадської активності національно свідомих громадян. Небайдужим українцям таки вдалося провести шевченківську акцію в 1972 р. навіть в умовах посилення репресивного тиску. Проте брутальний розгін мітингу мав своїм наслідком фактичне припинення цієї дисидентської традиції вшанування пам'яті Кобзаря в наступні роки та десятиліття.

Ключові слова: український дисидентський рух, Тарас Шевченко, радянський режим, Комітет державної безпеки, репресії

Вступ

Одним із найбільш важливих методів боротьби українських дисидентів проти політики радянського режиму була організація масових заходів. Знаковою стала акція протесту 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» за участі Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола та Василя Стуса, спрямована проти арештів української інтелігенції. Проте найбільш численними та помітними публічними заходами інакодумців у 1960-1970-х рр. були щорічні вшанування пам'яті поета Тараса Шевченка у день перепоховання його праху в Україні – 22 травня. Цього дня біля пам'ятника поету в Києві відбувалися імпровізовані мітинги національно свідомої громадськості, які супроводжувалися покладанням квітів, читанням його віршів, співами українських національних пісень. Особливе значення мало вшанування пам'яті Великого Кобзаря 22 травня 1972 р. За декілька місяців напередодні, у січні 1972 р., влада здійснила найбільш масштабну хвилю арештів українських дисидентів; репресії продовжувалися і в наступні місяці. У цих умовах організація шевченківських урочистостей була справжнім викликом радянському режиму.

Метою статті є комплексний і всебічний аналіз дисидентської акції щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка 22 травня 1972 р. в контексті загального посилення владного тиску на український національний рух. Серед завдань дослідження варто виділити наступні: проаналізувати феномен шевченківських акцій українських дисидентів як метод боротьби проти політики радянського режиму; вивчити підготовку дисидентського середовища до акції 1972 р. та профілактичні заходи з боку влади; з'ясувати хід самого вшанування пам'яті Кобзаря і реакцію силових структур режиму; проаналізувати репресії проти учасників шевченківської акції та їх подальший вплив на долю цього методу протистояння дисидентів з режимом.

Огляд літератури

Щорічні акції вшанування пам'яті Т. Шевченка у день його перепоховання в Україні у 1960-х – 1970-х рр. знайшли своє відображення в узагальнюючих працях з історії українського дисидентського руху авторства Георгія Касьянова¹, Анатолія Русначенка², Бориса Захарова³, Юрія Данилюка й Олега Бажана⁴. Тим не менше, у цих монографіях відповідні акції аналізуються досить узагальнено; автори не акцентують уваги власне на конкретних подіях вшанування пам'яті Великого Кобзаря у 1972 р. Аналіз загальної політичної та ідеологічної атмосфери в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) на початку 1970-х рр. у контексті перестановок у вищому партійному керівництві присутній у праці Юрія Шаповала й Олександра Якубця, присвяченій політичному портрету першого секретаря Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимира Щербицького⁵. Репресивні методи Комітету державної

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. Київ, 2019. 248 с.

² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ, 1998. 720 с.

³ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків, 2003. 143 с.

⁴ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ, 2000. 389 с.

⁵ Шаповал Ю., Якубець О. Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу. Київ, 2021. 512 с.

безпеки (КДБ), які використовувалися в 1970-х рр. проти українських дисидентів, висвітлено у дослідженнях Богдана Паски⁶. Боротьбу КДБ проти визначних представників руху опору Івана Дзюби та Ярослава Лесіва описано відповідно у розвідках відповідно Юрія Шаповала⁷ та Василя Марчука й Богдана Максимця⁸. Протиборство КДБ зі спецслужбами українських діаспорних організацій у контексті репресій проти дисидентського руху розглянуто в праці Ярослава Антонюка та Володимира Трофимовича⁹.

Вплив феномену Т. Шевченка на становлення і розвиток руху шістдесятників досліджено у статтях Ярослава Сека¹⁰, Ірини Василик і Любові Крупник¹¹. Вшанування пам'яті Кобзаря в Києві з використанням матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України вивчено у статті О. Бажана¹²; дослідник аналізує також підготовку радянської влади безпосередньо до шевченківської акції 22 травня 1972 р. Наразі в сучасній українській історіографії відсутнє комплексне вивчення цієї останньої масштабної масової акції українських дисидентів у контексті хвилі репресій КДБ 1972 р., що посилює актуальність і наукову новизну нашого дослідження.

Основу джерельної бази становлять раніше засекречені матеріали КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), ЦК КПУ із Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ), а також спогади учасників подій.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній на основі документації КДБ і ЦК КПУ удосконалено аналіз феномену шевченківських акцій українських дисидентів як методу боротьби проти політики радянського режиму. Вперше вивчено підготовку дисидентського середовища до акції в 1972 р. та профілактичні заходи з боку влади; з'ясовано хід самого вшанування пам'яті Кобзаря та реакцію силових структур режиму; проаналізовано репресії проти учасників шевченківської акції та їх подальший вплив на становище українського дисидентського руху.

⁶ Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 52. Т. 3. С. 14-20; Паска В. The KGB measures against the editorial board of the restored self-published magazine 'Ukrainskyi Visnyk' under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the mid – second half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*. 2022. Issue 25. P. 200-212; Паска Б. Заходи КДБ при Раді Міністрів УРСР щодо припинення протестної активності українських дисидентів-політв'язнів у 1970-х рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 55. С. 224-239.

⁷ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 208-241.

⁸ Марчук В., Максимець Б. Я. Лесів: життєвий шлях дисидента, релігійного діяча, борця за незалежну Україну. *Український історичний журнал*. 2022. № 1. С. 190-205.

⁹ Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 114-125.

¹⁰ Секо Я. Постать Тараса Шевченка і шістдесятники (у контексті святкування 150-річчя від дня народження поета). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2014. Вип. 13. С. 86-95.

¹¹ Василик І., Крупник Л. Феномен Тараса Шевченка у творчій долі шістдесятників. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2014. № 1. С. 60-62.

¹² Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1. С. 45-68.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ АКЦІЇ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

Творчість Тараса Шевченка у радянський період не була забороненою, але піддавалася ретельній цензурі. В офіційному дискурсі поет виступав винятково як борець проти царизму, за соціальні права, провісник комуністичної доби. Представники української інтелігенції з покоління шістдесятників прагнули «відбронзувати» та перевідкрити Т. Шевченка як національного пророка. У дисидентський період відбулося зміщення часу вшанування пам'яті Кобзаря з традиційних днів 9-10 березня, коли відбувалися владні урочистості, на 22 травня, день перепоховання поета в Україні. Дослідник Я. Секо вказує на те, що в 1960-1970-х рр. все більшу роль у вшануванні пам'яті Т. Шевченка став відігравати пам'ятник Кобзарю в Києві, тоді як канівська могила перетворювалася на один із центрів формування «українського радянського патріотизму». На думку вченого, 22 травня стало символом протесту національно свідомої інтелігенції проти антиукраїнської політики режиму, символом боротьби за справжнього Шевченка й одночасно символом самоствердження України¹³. Ірина Василик і Любов Крупник зауважують, що акції шістдесятників 22 травня поступово трансформувалися з культурно-просвітницьких у національно-політичні заходи¹⁴.

Ключові дослідники проблеми сходяться на тому, що організація вшанування пам'яті Т. Шевченка саме 22 травня і саме біля пам'ятника Кобзарю в Києві бере свій початок з початку 1960-х рр. Олег Бажан, опираючись на свідчення шістдесятника Миколи Плахотнюка, говорить про 1962 р.¹⁵ Ярослав Секо, враховуючи спогади Ярослава Дзири, пише про те, що ця традиція була започаткована студентами Київського університету ще у 1950-х рр., проте лише в наступному десятилітті перетворилася на усвідомлену акцію нонконформізму¹⁶. У таємній доповідній записці ЦК КПУ на адресу ЦК КПРС про шевченківські святкування, датованій 1972 р., наводився 1963 р. як дата початку «зібрань націоналістично налаштованих елементів» біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві¹⁷. Найбільшого розмаху відповідні масові заходи набули з середини 1960-х і до початку 1970-х рр.

Шевченківські акції українських дисидентів стали справжнім викликом радянській владі. За Я. Секом, найбільшою небезпекою для режиму в «22 травні» було усвідомлення його внутрішнього українсько-російського протистояння, закладене в самому факті посмертного повернення Т. Шевченка із російської чужини та неволі на Батьківщину¹⁸. Представники влади прямо про це заявляли. Зокрема, секретар київського обкому комсомолу Л. Пустовойтенко в 1964 р. говорив: «Ушановувати пам'ять Шевченка 22 травня – це образа великого російського народу»¹⁹. Також значну загрозу для режиму становив факт активної участі у мітингах київської студентської молоді. Після закриття шістдесятницького клубу творчої молоді «Сучасник» однією з небагатьох

¹³ Секо Я. Постать Тараса Шевченка і шістдесятники... С. 87-88.

¹⁴ Василик І., Крупник Л. Феномен Тараса Шевченка у творчій долі шістдесятників... С. 61.

¹⁵ Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр.... С. 46.

¹⁶ Секо Я. Постать Тараса Шевченка і шістдесятники... С. 93.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань і україніки (ЦДАГОУ). Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 25, ч. I. Спр. 698. Арк. 11.

¹⁸ Секо Я. Постать Тараса Шевченка і шістдесятники... С. 88.

¹⁹ Ibid. С. 93.

можливостей впливу національно свідомої інтелігенції на молоде покоління українців були саме шевченківські акції. У той же час радянська влада намагалася поставити молодь під повний контроль пропаганди, адже цілком резонно боялася поширення в її середовищі національних ідей²⁰.

Ставлення влади до вшанування пам'яті Т. Шевченка 22 травня з кожним роком ставало все більш і більш негативним. Цю еволюцію можна простежити за термінологією, яка вживалася у доповідних записках керівництва республіканського КДБ і партійних органів на позначення відповідних акцій: 1966 р. – «самоініціативно організоване зібрання»²¹; 1967 р. – «самочинне вшанування Т. Шевченка», до якого «проявляють особливий інтерес націоналістично налаштовані елементи»²²; 1968 р. – «зборище і демонстрація», яку планували організувати «націоналістично налаштовані особи»²³; 1972 р. – «ворожі дії»²⁴, «ворожі прояви»²⁵, «антисупільні прояви», «порушення громадського порядку»²⁶. Для нівелювання шевченківських акцій партійні органи намагалися витіснити та замінити їх офіційними святкуваннями. Щорічно з 1968 р. протягом 16-22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку проводили молодіжні фестивалі «Київська весна» під пропагандистським девізом «Хай міцніє дружба народів-братів!»²⁷. Працівники КДБ здійснювали ретельні профілактичні заходи щодо недопущення участі представників дисидентського середовища в акціях 22 травня. Інколи, як у 1967 р., доходило навіть до спроб затримання окремих мітингарів²⁸.

ПЕРЕДУМОВИ АКЦІЇ 1972 Р.

Супільно-політичний клімат в УРСР зазнав значних змін на початку 1972 р. За вказівкою з Москви було частково реалізовано справу групової оперативної розробки КДБ «Блок», спрямовану проти лідерів українського національного руху. У результаті січневих арештів за ґратами опинилися найбільш активні київські дисиденти – Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Олександр Сергієнко й ін.²⁹ У подальші місяці репресії продовжувалися: у квітні було заарештовано Івана Дзюбу, у травні – Надію Світличну³⁰.

Учасники руху, які залишилися на волі, були значною мірою залякані та спантеличені діями влади. Тим не менше, окремі з них прагнули продемонструвати незламність дисидентського середовища хоча б через участь

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16 Секретаріат ГПУ-КДБ УРСР. Спр. 948. Арк. 184-185.

²¹ Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр... С. 51.

²² Ibid. С. 56-57.

²³ Ibid. С. 62.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 298.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 291.

²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25, ч. I. Спр. 698. Арк. 12.

²⁷ Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр... С. 49.

²⁸ Ibid. С. 54-55.

²⁹ Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 33; Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р... С. 19.

³⁰ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні... С. 199.

у щорічному вшануванні пам'яті Т. Шевченка. Збереження вірності традиціям попередніх років бачилося способом заявити про своєрідний протест проти посилення політичних репресій. Зокрема, мати О. Сергієнка Оксана Мешко під час обговорення можливої участі у майбутній акції 22 травня заявила: «Значить треба йти, люди будуть, я сама піду і всіх, кого зможу, поведу»³¹. Лаборант кафедри нарисної геометрії КПІ Дворниченко, який знаходився під оперативним наглядом КДБ, говорив про підготовку демонстрації біля пам'ятника Т. Шевченку на захист заарештованих дисидентів³².

Інші учасники руху спротиву заявляли про необхідність скоригувати модель поведінки під час акції та відмовитися від «провокативних» дій. Літературознавиця Михайлина Коцюбинська так описувала свої плани: «Я вважаю, що до пам'ятника 22 травня треба прийти якомога більшої кількості людей, принести більше квітів. Біля пам'ятника не виступати, мовчки прийти і піти... Я 22 травня в будь-якому випадку буду біля пам'ятника Шевченку»³³. Інженер Іван Русин висловлював побоювання, що після арештів не вдасться провести повноцінне вшанування пам'яті Кобзаря, оскільки організатори акції минулих років вже знаходилися за ґратами³⁴.

Водночас силові структури радянського режиму розпочали серйозну підготовку щодо недопущення та можливого придушення шевченківської акції вже з початку травня 1972 р. Республіканській владі, з одного боку, важливо було продемонструвати союзному центру дієвість проведених арештів у контексті придушення українського національного руху, а з іншого – максимально залякати тих дисидентів, які залишилися на волі. Як зазначає дослідник О. Бажан, у першій декаді травня було створено оперативно-слідчу групу на чолі із заступником голови КДБ при РМ УРСР Миколою Трояком, що мала здійснювати оперативні заходи із виявлення осіб, які прагнули взяти участь у мітингу біля пам'ятника Т. Шевченку. Ця група повинна була керувати та координувати дії підрозділів центрального республіканського КДБ та управління КДБ у Київській області. Також було дано вказівки в управління КДБ всіх областей УРСР не допустити приїзд до Києва 22 травня «націоналістично налаштованих осіб» з інших міст³⁵.

Генеральною репетицією дій влади у питанні запобігання проведення шевченківської акції стали безпрецедентні заходи безпеки напередодні та під час святкування Міжнародного дня праці 1 травня 1972 р. в Києві. Наприкінці квітня та на початку травня працівники КДБ встановили цілодобове спостереження за об'єктами справи «Блок», які залишалися на волі – Євгеном Пронюком, Надією Світличною, Леонідою Світличною, Михайлиною Коцюбинською, Оксаною Мешко, Василем Лісовим та ін.; під контролем агентів КДБ перебували Іван Русин, Віктор Кукса та їх знайомі. Попередження можливих «ворожих проявів» під час першотравневої демонстрації на Хрещатику мали забезпечувати майже 1,4 тис. військових. На сам мітинг було введено пропускний режим за іменними запрошеннями та спеціальними перепустками. У колонах демонстрантів для

³¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 315.

³² Ibid. Спр. 1044. Арк. 294.

³³ Ibid. Арк. 293.

³⁴ Ibid. Арк. 294.

³⁵ Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр... С. 49-51.

запобігання «можливих ексцесів» знаходилися 44 оперативні працівники КДБ, 669 агентів і 860 довірених осіб спецслужби³⁶.

Перед тим як перейти безпосередньо до розгляду подій 22 травня 1972 р. хочемо звернути увагу на декілька важливих контекстів, які мали вагомий вплив на перебіг акції та реакцію влади на неї.

По-перше, саме у травневі дні 1972 р. відбувалася заміна першого секретаря ЦК КПУ – найбільш впливової людини у структурі влади в УРСР. Із 1963 р. цю посаду займав ставленик Микити Хрущова Петро Шелест, у діяльності якого певну роль відігравали націонал-комуністичні тенденції. Після утвердження в Кремлі групи неосталіністів на чолі з Леонідом Брежнєвим в Україні значно посилювалися позиції його близького соратника Володимира Щербицького, який займав посаду голови Ради Міністрів УРСР і був ключовим претендентом на перше крісло республіки. Серед приводів для майбутнього усунення П. Шелеста не останню роль відігравала активність українського дисидентського руху та хвиля арештів 1972 р. Незважаючи на те, що реалізація справи «Блок» розпочалася ще за правління П. Шелеста, а перший секретар особисто слідкував за ходом репресивних акцій³⁷, сама наявність досить організованого опозиційного середовища стала одним із аргументів у руках його політичних противників. Так, 30 березня 1972 р. під час виступу на пленумі ЦК КПРС В. Щербицький завуальовано критикував першого секретаря ЦК КПУ, вказуючи на його нездатність ефективно боротися проти «проявів націоналізму»³⁸. Зрештою, 19 травня 1972 р. П. Шелест під тиском Л. Брежнєва змушений був погодитися залишити свій пост, натомість отримавши малозначиму посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР. На його місце через 6 днів, 25 травня, було обрано В. Щербицького³⁹. Шевченківська акція 1972 р. відбулася саме у період, коли П. Шелест вже був «кульгавою качкою» та не мав впливу на політичні процеси в УРСР. Такий стан речей значно посилював позиції голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука та неосталіністів у керівництві республіки, фактично розв'язавши їм руки у справі придушення можливих «націоналістичних» демонстрацій. Прикметно, що доповідну записку про розгін шевченківської акції 23 травня В. Федорчук адресував не традиційно П. Шелесту, а загалом до ЦК КПУ та голови РМ УРСР В. Щербицького, який де-факто вже був найбільш впливовою людиною України⁴⁰.

Також не можна не згадати той факт, що на останню декаду травня 1972 р. було заплановано візит до СРСР президента США Річарда Ніксона. Візит відбувся протягом 22-30 травня та був однією з ключових віх розрядки міжнародних відносин – ослаблення протиборства між двома світовими наддержавами. 29 травня Р. Ніксон мав відвідати Київ⁴¹. Окремі представники українського дисидентського середовища висловлювали сподівання на те, що забезпечення безпеки візиту американського президента призведе до розпорошення зусиль

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 206-208.

³⁷ Бажан О. Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...». Київ: Парлам. вид-во, 2021. С. 282-290.

³⁸ Шаповал Ю., Якубець О. Служитель залежности... С. 144-145.

³⁹ Ibid. С. 133-134.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 341.

⁴¹ Довгопол Я., Якунов Є., Сямро В. Тост «за героїв України». Що Ніксон робив у Києві в 1972 році? *Українформ*. 2016. URL: <https://bit.ly/4h3UWpr>

радянських силових структур і полегшить умови для проведення шевченківської акції. Зокрема, студент філологічного факультету Київського державного університету Василь Овсієнко, майбутній політв'язень, говорив: «Гадаю, що приїзд Ніксона залишить гарний слід у нашому українському житті. Взяти хоча б дату 22 травня... Якщо в цей день біля пам'ятника Т.Г. Шевченку буде десятком міліціонерів менше – і то вже добре...»⁴². Можна припустити, що реальна ситуація була зовсім іншою і працівники КДБ навпаки отримали завдання жорстко придушити будь-які антирадянські прояви у Києві, і, в першу чергу, вшанування пам'яті Т. Шевченка напередодні візиту Р. Ніксона.

Хід подій 22 травня

Влада здійснила серйозну попередню підготовку до 22 травня з метою не допустити масових зібрань. Було проведено значний масив профілактичної роботи. Зокрема, партійні органи здійснили попереджувальні бесіди із 38 особами; на розмови в КДБ при РМУРСР та управління КДБ в Київській області було викликано 39 осіб із числа об'єктів справи «Блок» та їх однодумців; 14 осіб за вказівкою спецслужби відправлено у відрядження за межі Києва через керівництва підприємств, установ і відомств; 42 особи були піддані адміністративному впливу з боку міліції аж до виселення зі столиці⁴³. Київських дисидентів Б. Антоненка-Давидовича та Л. Світличну на 22 травня викликали на допити в КДБ⁴⁴.

Про серйозність намірів влади свідчив той факт, що термін проведення фестивалю «Київська весна» у 1972 р. було скорочено, він пройшов із 16 по 20 травня⁴⁵. Протягом 20-22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку встановлено цілодобове патрулювання оперативних нарядів співробітників КДБ і МВС, а в сам день 22 травня у сквері біля Київського університету зосередилося 56 кадебістів і 286 міліціонерів, а також значна кількість т. зв. «народних дружинників». Дії нарядів силових структур координувалися оперативним штабом під загальним керівництвом Київського міськкому КПУ⁴⁶.

Дисидентка Світлана Кириченко, яка з чоловіком Юрієм Бадзьом і донькою прийшли покласти квіти до пам'ятника Т. Шевченку надвечір 22 травня, згадувала про присутність значної кількості працівників КДБ і Міністерства внутрішніх справ (МВС): «Уздовж тротуару, що прилягає до Шевченкового скверу навпроти червоного університетського корпусу, стоять одна близько одної чорні «Волги». Біля них метушаться чоловіки в чорних плащах. У кожного в руці – наче шкільний пенал із хвостиком. То вже Юрко мені сказав: «Напевне, рація»... У «пеналах» чути голоси – команди чи розпорядження, щось питають, звучать цифри («пятнадцатый, пятнадцатый...»), чорні плащі відповідають, перегукуються між собою»⁴⁷.

Незважаючи на дії влади, акція вшанування пам'яті Т. Шевченка 22 травня 1972 р. таки відбулася. Протягом дня до пам'ятника покладали квіти активні

⁴² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 316.

⁴³ Ibid. Спр. 1044. Арк. 291-292.

⁴⁴ Ibid. Спр. 1049. Арк. 197.

⁴⁵ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25, ч. I. Спр. 698. Арк. 11.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 291-293.

⁴⁷ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. Київ, 2013. С. 41-42.

учасники київського дисидентського осередку М. Коцюбинська, І. Русин⁴⁸, Зіновія Франко, їх близькі знайомі Григорій Міняйло та Віра Худенко⁴⁹. Остерігаючись репресій, вони вирішили не брати участі у масовому зібранні, яке традиційно мало відбутися наприкінці дня. Оксану Мешко в цей день викликали у КДБ, проте вона не з'явилася на допит. Під час спроби потрапити до парку імені Шевченка дисидентку затримано та доправлено до слідчого відділу КДБ, де вона відмовилася давати покази слідчим. Об'єкт справи «Блок» перекладач Григорій Кочур вирішив поїхати на могилу Т. Шевченка у Канів. Близько 19 год. біля пам'ятника Кобзарю в Києві було затримано робітників Миколу Якименка та Василя Сердюка. Перший намагався читати поезію та закликав приєднуватися до нього інших перехожих, а другий фотографував присутніх працівників міліції та КДБ. Обох зрештою було притягнуто до адміністративної відповідальності⁵⁰.

По-справжньому масовий характер шевченківська акція набрала до 20-21 год., коли біля пам'ятника поету зібралося близько 150 осіб. Люди вшановували Кобзаря покладанням квітів, і ці дії супроводжувалися постійними оплесками⁵¹. Серед осіб, які залишили квіти біля пам'ятника Т. Шевченку, були, зокрема, науковці Валентина Архипенко, Людмила Кучеренко, Роман Корогодський, Лариса Ткаченко, робітники Олег Добряков, Микола Карпонюк, Василь Кондрюков, Андрій Савчук, інженери Василь Здоровило, Лідія Лушта, Ніна Шкуруп, студенти Наталія Баранова, Валерій Лазаренко, Надія Мельник, Василь Пужайло, Віктор Цимбал та ін. Спеціально для участі у мітингу з Івано-Франківська приїхав дисидент Богдан Ребрик⁵². Присутні ігнорували зауваження з боку міліції та дружинників та їх накази покинути сквер.

Зрештою силовики прийняли рішення відтіснити учасників зібрання від пам'ятника Т. Шевченку. Світлана Кириченко писала у спогадах: «Чувся карбований крок солдатських чобіт. По обидва боки з-поза пам'ятника з'явилися шеренги солдатів. Не обминали нікого з тих, що гуляли в алеях чи сиділи на лавицях, вичавлювали людей із парку, завертаючи всіх до виходу... Біля нас зупинилося двоє. "Пройдіть". – "Ви ж бачите, я вдягаю дитину". – "Выйдете из парка, там будете одевать"»⁵³.

Частина учасників акції організовано відійшли до вул. Володимирської, частково перекрили на ній рух і почали співати українських пісень, намагаючись привернути увагу перехожих. Лунали пісні на слова Т. Шевченка «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий», а також народна козацька пісня «Ой, на горі та й жінці жнуть»⁵⁴. З-поміж мітингарів, які брали участь у співах, чинили словесний або фізичний спротив міліції, на сторінках доповідних записок КДБ збереглися прізвища інженерів Олександра Баграновського та Володимира Проціва, Раїси Цвигун, двірника Володимира Безпалька, аспірантки Анни Бихів, лікаря Олександра Демченка, науковця-геофізика Василя Нагірного, робітників Миколи Товкайла, Наталії Федорів, Миколи Яременка⁵⁵.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 342.

⁴⁹ Ibid. Спр. 1049. Арк. 296.

⁵⁰ Ibid. Спр. 1044. Арк. 342-343.

⁵¹ Ibid. Арк. 343.

⁵² Ibid. Спр. 1045. Арк. 305-309.

⁵³ Кириченко С. Люди не зі страху... С. 42-43.

⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 343-344; Кириченко С. Люди не зі страху... С. 43.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 305-309; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 199-204.

Завершальною частиною плану КДБ був розгін шевченківської акції та затримання мітингарів силами працівників міліції і дружинників за участі присутніх представників партійного активу. Під час спроби взяття учасників демонстрації в оточення значна їх частина змогла втекти. Знову наведемо спогади С. Кириченко: «Серед людей, що вже виступили з прихистку колон, почувся тривожний крик: від бузкових кущів на розі Толстого теж виступають солдати! Нас хочуть не просто витіснити звідси, а схопити в обченьки, оточити?... Зчинилася паніка. Усі побігли, не розбираючи дороги, по траві бічних газонів, ледь не ламаючи молоденьких ялинок. Було не до жартів, могли збити з ніг»⁵⁶. Зрештою, силовики брутально затримали та доставили у відділки міліції 72 особи. 3-поміж них 16 учасників акції притягнули до адміністративної відповідальності, а всіх інших було попереджено і згодом відпущено⁵⁷. Наступного дня кадебісти рапортували партійному та державному керівництву про те, що «після 22 години порушень громадського порядку в районі пам'ятника Т.Г. Шевченку і прилеглих до нього місць не спостерігалось»⁵⁸.

У документації КДБ зберігся список затриманих осіб⁵⁹. На основі його аналізу можна зробити висновки про приблизний віковий і соціальний склад учасників акції вшанування пам'яті Великого Кобзаря. У середовищі демонстрантів майже абсолютно домінувала молодь: вік до 30 років мали 48 осіб, вік більше 30 років – 24 особи. Серед затриманих було 24 робітники, 12 інженерно-технічних працівників, 10 науковців, 16 студентів, 10 працівників інших професій⁶⁰. Як згодом було встановлено, в їх числі знаходилися 5 членів партії та 30 комсомольців⁶¹.

За кількістю учасників шевченківська акція 1972 р. була цілком співставна із подібними масовими зібраннями попередніх років. За даними КДБ, у 1966 р. учасниками зборів були бл. 150 осіб, у 1967 р. – бл. 200, у 1968 р. – бл. 50, у 1970 р. – більше 100⁶². Особливістю подій 22 травня 1972 р. у порівнянні з попередніми роками було те, що учасники через протидію влади не зуміли організувати прилюдні читання поезії. Також у 1972 р. видні учасники київського дисидентського середовища, зважаючи на події «генерального погрому», обмежилися покладанням квітів впродовж дня та не з'явилися на вечірній акції. Проте ключова відмінність полягала у неадекватних діях влади, яка у 1972 р. вирішила вдатися до повномасштабного силового розгону акції та масових затримань її учасників.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА НАСЛІДКИ

Подальша реакція влади на вшанування пам'яті Т. Шевченка була досить жорсткою. Секретар Київського обкому КПУ В. Цибулько вже 23 травня доповідав у ЦК про плани розгорнути в Києві заходи щодо посилення ідеологічної роботи у колективах, де працювали або навчалися затримані

⁵⁶ Кириченко С. Люди не зі страху... С. 43-44.

⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 344; ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25, ч. I. Спр. 698. Арк. 15.

⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 344.

⁵⁹ Ibid. Арк. 346-351.

⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 344.

⁶¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25, ч. I. Спр. 698. Арк. 18.

⁶² Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр... С. 52-67.

учасники акції⁶³. Наступного дня керівництво КПУ направило таємну доповідну записку на адресу московського центру, в якій акція трактувалася як «порушення громадського порядку» та подавався звіт про її придушення⁶⁴. Протягом літа-осені 1972 р. поведінку учасників акції було обговорено на зборах партійних і комсомольських організацій, у трудових колективах. З партії виключено 3-х осіб – робітників В. Бондаренка та А. Савчука, аспіранта Інституту електродинаміки АН УРСР М. Ковтюха. Членам КПУ, робітникам І. Масюку та Матвієнку оголошено догани. При міськкомах, райкомах партії у Києві та Київській області створено пропагандистські групи з питань критики ідеології «українського буржуазного націоналізму». У вересні 1972 р. Київський обком КПУ здійснив перевірку стану виховної та профілактичної роботи партійних організацій підприємств, установ, навчальних закладів⁶⁵.

Масштабну роботу репресивного характеру здійснили працівники республіканського КДБ. У результаті спеціальних заходів до початку червня 1972 р. встановлено 27 осіб, які поклали квіти до пам'ятника Т. Шевченку та брали участь у вечірньому мітингу⁶⁶. Через агентурну мережу отримано повідомлення про реагування українських дисидентів, студентської молоді й інших громадян на шевченківську акцію та її розгін⁶⁷. Станом на 10 липня 1972 р. працівники КДБ виявили 118 осіб, які брали участь у мітингу. З них 19-х було взято в оперативну перевірку як таких, що «допускали окремі націоналістичні прояви». Із 14-ма учасниками акції проведено попереджувально-профілактичні заходи за участі партійних, комсомольських органів і громадськості; більшість з них змушені були «покаятися». Не піддалися на тиск студенти Київського державного університету В. Цимбал, С. Бичко та В. Лазаренко; останнього за стійку громадянську позицію було відраховано з вищого навчального закладу⁶⁸.

Досвід силового придушення шевченківської акції радянський режим використовував задля припинення інших протестних масових акцій за участі дисидентів. Зокрема, вже за тиждень, 28 травня 1972 р. управління КДБ і МВС Львівщини за погодженням із місцевими партійними органами організували чергування нарядів міліції та «дружинників» на Янівському цвинтарі у Львові. Тут цього дня (на Трійцю) мала відбутися щорічна акція вшанування пам'яті Українських січових стрільців (УСС) і бійців Української галицької армії (УГА). Силовики мали на меті перешкодити групі національно свідомих громадян, серед яких були дисиденти Ігор Калинець, Стефанія Гулик та ін., потрапити на цвинтар. Як свідчить доповідна записка КДБ, «Окремі з цих осіб незважаючи на попередження нарядів міліції і дружинників приникали до могил «січових стрільців», встановлювали і запалювали на цих могилах свічки... але вжитими заходами ці дії були локалізовані». Згодом органи КДБ виявили 22 учасників акції, яких піддано «профілактиці» за місцем роботи⁶⁹.

Представники дисидентського середовища досить по-різному оцінювали

⁶³ Ibid. Арк. 14-15.

⁶⁴ Ibid. Арк. 11-12.

⁶⁵ Ibid. Арк. 18-19.

⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1045. Арк. 298.

⁶⁷ Ibid. Арк. 300-304.

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1049. Арк. 194-198.

⁶⁹ Ibid. Спр. 1045. Арк. 320-321.

жорсткий розгін шевченківського мітингу 22 травня 1972 р. Дружина заарештованого І. Світличного Леоніда Світлична у розмові із вченим Г. Дворком визнавала серйозний рівень підготовки КДБ і міліції, вказувала на фактичний провал намірів дисидентів організувати масштабну акцію протесту. Борис Антоненко-Давидович вважав дії міліції продовженням хвилі репресій, яка почалася у січні 1972 р. Більш оптимістичним був І. Русин; він наголошував на тому, що до пам'ятника Т. Шевченку в період посилення імперської реакції прийшло не менше людей, ніж у попередні роки, при цьому учасниками акції були в основному представники молоді, а влада скомпрометувала себе «відверто фашистськими діями». Дисидент пропонував краще підготуватися до наступного року, вказував на потребу «чинити фізичний опір, будувати барикади...»⁷⁰.

Тим не менше, акція 1972 р. стала фактично останнім масштабним шевченківським мітингом дисидентського періоду. Владі вдалося залякати активних національно свідомих громадян і не допустити значних масових зібрань біля пам'ятника Кобзарю у наступні роки. В 1973 р. кадебісти повторили профілактичну роботу щодо залякування потенційних учасників акції, а у вечірній час 22 травня можливе зібрання «націоналістів» було заглушено через проведення провладного фестивалю «Київська весна». Протягом дня тільки окремі, найбільш сміливі представники дисидентського середовища (зокрема, Ю. Бадзьо та С. Кириченко), незважаючи на організовану кампанію морального тиску, принесли до пам'ятника Т. Шевченку квіти⁷¹. Напередодні 22 травня 1974 р. у гуртожитках Київського державного університету поширювалися листівки, які запрошували прийти у визначений день до парку Шевченка, щоб «взяти участь у вшануванні Кобзаря», «співати веселих і сумних пісень», «розмовляти по-українському»⁷². У 1975 р. В. Федорчук звітував В. Щербицькому про припинення будь-яких небажаних радянському режиму дій з боку дисидентів у цей символічний день. Дисидент Ю. Бадзьо в середині 1970-х рр. заявляв про свідому відмову інакодумців від організації шевченківських акцій оскільки «привернути таким способом увагу громадськості вже не вдається»⁷³. Справді масові національно орієнтовані вшанування пам'яті поета вдалося відродити тільки наприкінці 1980-х рр., вже в часи перебудови⁷⁴.

Висновки

Таким чином, щорічні вшанування пам'яті Т. Шевченка 22 травня представниками дисидентського середовища та національно свідомими громадянами у 1960-х – на початку 1970-х рр. відігравали роль важливого символу руху спротиву національній політиці радянського режиму, спрямованої на зросійщення українців. Після січневих арештів 1972 р. в середовищі українського дисидентського руху окремі його учасники вирішили не відмовлятися від цієї традиції. Структури радянського режиму – партія, КДБ і МВС – у травні 1972 р. провели ретельну профілактичну роботу для недопущення шевченківської акції. Було створено спеціальну оперативно-слідчу

⁷⁰ Ibid. Арк. 300-302.

⁷¹ Кириченко С. Люди не зі страху... С. 79-80.

⁷² Василик І., Крупник Л. Феномен Тараса Шевченка у творчій долі шістдесятників... С. 61.

⁷³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 70.

⁷⁴ Бажан О. Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960-1970-х рр... С. 51.

групу, встановлено цілодобове спостереження за найбільш активними дисидентами, проведено кілька десятків попереджувальних бесід, влаштовано перешкоди адміністративного характеру.

Незважаючи на дії влади, 22 травня 1972 р. біля пам'ятника Кобзарю в Києві відбулося досить велелюдне масове зібрання за участю як мінімум 150 осіб – переважно студентської та робітничої молоді, яке супроводжувалося покладанням квітів, співанням українських пісень і демонстративною непокорю міліції. Представники силових структур жорстко розігнали дисидентську демонстрацію, затримавши більше 70 осіб. Окремих її учасників притягнули до адміністративної відповідальності.

У наступні тижні та місяці влада посилила ідеологічну кампанію проти «українського буржуазного націоналізму», а працівники КДБ провели таємну роботу щодо виявлення учасників акції та їх «оперативної перевірки». Режим прагнув залякати представників дисидентського середовища, не допустити поширення їх впливу на молоде покоління українців. Дії КДБ і міліції були складовою загального посилення тиску на український дисидентський рух у часи «генерального погрому», мали на меті повне придушення громадської активності національно свідомих громадян.

Небайдужим українцям таки вдалося провести шевченківську акцію в 1972 р. навіть в умовах посилення репресивного тиску. Проте брутальний розгін мітингу мав своїм наслідком фактичне припинення цієї дисидентської традиції вшанування пам'яті Кобзаря у наступні роки та десятиліття.

Перспективними напрямками дослідження вказаної тематики є аналіз інших акцій протесту проти репресій радянської влади у першій половині – середині 1970-х рр., висвітлення загального становища українського дисидентського середовища після «генерального погрому» 1972 р.

Подяки. Автор висловлює вдячність працівникам Центрального державного архіву громадських об'єднань і україніки та Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Києві за надану можливість використати архівні матеріали.

REFERENCES

- Antoniuk, Ya. & Trofymovych, V.** (2021). Confrontation between Special Services of the OUN Foreign Centers and KGB (1960-s – Early 1990-s). *Ukrainian Historical Journal*, 3, 114-125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114> [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2012). Honoring the Memory of Taras Shevchenko in Kyiv in 1960-1970-ies (on the Materials of the Branch State Archive of Security Service of Ukraine). *From the Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1, 45-68 [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2013). Special Operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: Development, Progress, Consequences. *NaUKMA Research Papers. History*, 143, 30-36 [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2021). *Petro Shelest: «I Believe in the Prosperity of My Native Ukraine...»*. Kyiv [in Ukrainian].
- Danyiuk, Yu. & Bazhan, O.** (2000). *Opposition in Ukraine (Second Half of the 50s – 80s of the 20th Century)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dovhopol, Ya., Yakunov, Ye. & Siamro, V.** (2016). Toast 'for the Heroes of Ukraine'. What was Nixon Doing in Kyiv in 1972?. *Ukrinform*. Retrieved from <https://bit.ly/4h3UWpr> [in Ukrainian].
- Kasianov, H.** (2019). *Dissent Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kyrychenko, S.** (2013). *People are not Afraid. Ukrainian Saga: Memories*. Kyiv [in Ukrainian].
- Marchuk, V. & Maksymets, B.** (2022). Ya. Lesiv: Life Way of a Dissent, of a Religious Figure, of a Fighter for Independence of Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 190-205. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.190> [in Ukrainian].

- Paska, B.** (2022). The January Pogrom of the Ukrainian Dissident Movement in 1972: on the Question of Chronology and Scale. *Humanities science current issues: Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers*, 52 (3), 14-20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2> [in Ukrainian].
- Paska, B.** (2022). The KGB measures against the editorial board of the restored self-published magazine 'Ukrainskyi Visnyk' under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the mid – second half of the 1970s). *East European Historical Bulletin*, 25, 200-212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579> [in English].
- Paska, B.** (2023). The Measures of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to Stop the Protest Activity of Ukrainian Dissidents-Political Prisoners in the 1970's. *History Pages*, 55, 224-239. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758> [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A.** (1998). *National Liberation Movement in Ukraine: mid 1950s – early 1990s*. Kyiv [in Ukrainian].
- Seko, Ya.** (2014). Personality of Taras Shevchenko and Dissidents of 60th (in the Context Celebration of the 150th Anniversary of his Birth). *Ukraine-Europe-World. International Collection of Scientific Papers. Series: History, International Relations*, 13, 86-95 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. & Yakubets, O.** (2021). *A Servant of Dependency: Volodymyr Shcherbytsky and His Age*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.** (2023). The Case of Ivan Dziuba From a Distance of Half a Century. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 208-241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208> [in Ukrainian].
- Vasylyk, I. & Krupnyk, L.** (2014). Phenomenon of Taras Shevchenko in the 1960es Dissidents' Creative Destiny. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Ukrainian studies*, 1, 60-62 [in Ukrainian].
- Zakharov, B.** (2003). *Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956-1987)*. Kharkiv [in Ukrainian].